

ДУШАН Ј. МАРТИНОВИЋ

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ЗАШТИТЕ СТАРЕ РИЈЕТКЕ КЊИГЕ И ДОКУМЕНАТА У ЦРНОЈ ГОРИ

Уводне напомене

Иако колијевка јужнословенског штампарства и домовина првих ћириличких штампаних књига на југословенским просторима, Црна Гора није имала среће да сачува више од неколико примјерака првоштампане књиге *Октоиха првогласника* (1493/94), мада их у свијету, почев од Хилендара до Оксфорда и Лењинграда има регистровано преко 100. И од тридесетак и неколико познатих примјерака *Псалтира с посљедовањем* (1495) из Црнојевића штампарије у Црној Гори је очуван свега један фрагмент (недавно откривен у манастиру Пиви) и свега седам-осам и то некомплетних, у Југославији. Још гора је судбина осталих Црнојевића инкунабула. Од једне илустроване цетињске инкунабуле *Октоиха петогласника* (1494) Цетињски музеји посједују само један лист, док се од *Требника* (Молитвеника), четврте по реду књиге Црнојевића штампарије из 1495 (?) год. сачуване у свега неколико фрагмената, највећи одломак (184 листа) налази у манастиру Св. Тројица код Пљеваља. Национална библиотека СРЦГ, на жалост, нема ниједан егземплар из штампарије Ђурђа Црнојевића, иако припрема Музеј књиге и штампарства у сусрет прослави пола миленијума штампане ријечи у Црној Гори.

И бројни средњовјековни скрипторији на тлу Црне Горе, за које је везана богата књижевна рукописна традиција, страдали су у ратовима и ратним разарањима све до најновијег времена. Из манастирских библиотека и из других сакралних објеката отуђиване су рукописне и штампане књиге, које су често – до наших дана, биле мета и предмет јавних и тајних трговина и шпекулација, крађа, пљачке и других уништавања... И сами су

* Др Душан Мартиновић, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“ Цетиње

их Црногорци, на жалост, из велике нужде уништавали... Његош је у свом дјелу „Лажни цар Шћепан мали“, у Предговору, записао: „Документа слабо се код нас налазе, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишеке су се употребљавали.“¹ (Позната је судбина штампарије у вријеме Његошевог насљедника књаза Данила, који је дао налог да се у ратне сврхе оловна слова претворе у куршуме...).

Дакако, стицајем несрећних околности због вишевијековне борбе за очување слободе и независности, Црногорци су свјесно уништавали „свете књиге“. Има индиција да су такве „светиње“ – да не би „душманима“ пале у руке – у земљу закопаване (па могуће многе тамо и остајале), или чак спаљиване...

За вријеме аустроугарске окупације 1916-1918. страдале су многе драгоцене књиге у Црној Гори. Тада су тешку судбину доживјела Цетињска читаоница и Државна библиотека црногорска, када су јој цјелокупни књижни фонд окупаторске власти, приликом повлачења, опљачкале и уништиле.²

Исто тако карактеристично је да на подручју Боке Которске, одакле су и Андрија Ј.Палташић-Которанин, најстарији југословенски штампар, заједно са Шимуном Которанином (о чијим штампарским прегнућима немамо поузданих доказа) из средине XV вијека, и Јеролим Загуровић-Которанин из прве поливине XVI вијека, и гдје је иначе циркулисала поглавито латинска и италијанска књига, колико нам је познато немамо сачувану ни једну књигу из њихових штампарија, као и мало сачуваних књига из продукције Франческа Андреолија штампарије, која је радила у Котору од 1798. до 1802. године. И бококоторске библиотеке су временом страдале... Једна од најпознатијих – Фрањевачка библиотека, која датира од XVI стољећа, према подацима аустријског научника Ернеста Голдшмита 1914. године имала је 101 инкунабулу у осамдесет волумена³, док данас, према подацима Игњатија Злоковића⁴, има свега 50, што значи да је „нестало“ више од половине за протеклих седам деценија.^{4а}

Интересовања за старе књиге у Црној Гори у току XIX в. била су углавном двојака: за једне су представљала предмет трговине и извор зараде, а други су их набављали из научне радозналости и ради проучавања црногорске прошлости, или да би их посједовали у својим колекцијама због њихове естетско-умјетничке вриједности. С тим у вези, познато је да су многе рукописне и штампане књиге доспјеле у иностранство и разне државне и приватне збирке посредством Вука Ст. Караџића (Беч, Берлин,

1. Петар Петровић Његош: *Шћепан Мали. Проза. Преводи.* – Београд 1967, стр. 9.

2. Др Нико С. Мартиновић: *Заштита културних добара у рату.* – *Одбрана и заштита*, VII, / 1971, бр. 5 (октобар), стр. 11-14.

3. *Incunabuli nelle biblioteche della Dalmazia*, стр. 151. – *Bulletino di archeologia e storia Dalmata (Frana Bulica)*. – Anno XXXIX Spalato, Gennaio - Dicembre 1916, № 1-12.

4. Игњатије Злоковић: *Фрањевачка библиотека.* In: *Enciklopedija Jugoslavije. I: A.* – Bosr. Zagreb MСMLXXI, str. 545.

4а. Према обавештењу који ми је дао др Милош Милошевић, научни саветник из Котора, „нестале“ инкунабуле из фонда Фрањевачке библиотеке из Котора пренесене су иза другог свјетског рата у Фрањевачку библиотеку у Дубровнику, гдје се и данас налазе.

Москва и др.), који их је са подручја Црне Горе добијао претежно преко Вука Врчевића и Вука Поповића. „Товари србуља, из којих су полуписмени попови по Црној Гори, Херцеговини и Македонији вековима читали народу свету литургију, стизали су на магарцима у Боку; из ње, у сандуцима, морем у Трст, и после дилижансом на Ландштрасе, одакле их је Вук слао у Москву, доцније и у Берлин”.⁵ Вук Врчевић (Рисан, 1811-Дубровник, 1882) и Вук Поповић (Рисан, 1806-Котор, 1876) слали су му у Беч „сандук за сандуком” србуље из Подostroга, Паштровића, Подгорице, Острога, Мораче, Пиве, са Грахова и других мјеста. Из преписке Вука Стефановића Караџића са Вуком Поповићем и Вуком Врчевићем,⁶ види се да су у временском распону од 1846. до 1861. године Врчевић и Поповић проналазили, куповали и послали Караџићу преко 300 примјерака ријетких рукописних и штампаних књига (инкунабула и постинкунабула) из црногорских и херцеговачких цркава и манастира. И Душан Д. Вуксан (Медак, Лика, 1881 - Београд, 1944), познати културни и јавни радник у Црној Гори, током дугогодишњег боравка на Цетињу, бавио се сакупљањем старог рукописног наслеђа. Његову богату колекцију од око 30 манускрипта и фрагмената рукописних књига (XIII - XVIII в.) откупила је, од њега и његовог сина Владимира, Народна библиотека Србије, 1942, и првих поратних година.⁷

Као што се види и из ових, више овлашно наведених примјера, црногорске старе и ријетке књиге су страдале на разне начине током минулих вјекова. Штавише, ни дан-данас нијесу довољно заштићене и поштеђене од несавјесних појединаца.

Иако је у Црној Гори питање прикупљања, обраде, чувања и коришћења библиотечке грађе почело у одређеном смислу да се нормативним путем регулише крајем XIX и почетком XX вијека, званичне законске заштите старих и ријетких књига и докумената није било до завршетка другог свјетског рата. Истина, одређена настојања, боље рећи покушаје да се сачувају и заштите књиге од крађа и других отуђења и уништавања имамо и у ранијим временима. Тако, на примјер, на појединим старим књигама налазе се на маргинама *клетве у виду записа* разних донатора и ктитора, или свештених лица да се књиге не смију изнијети или отуђити из датог сакралног објекта. Таквих записа има много нарочито на рукописним књигама (а и штампаним) из више црногорских манастирских библиотека и то је, без сумње, био значајан „вид заштите”. Ради илустрације навешћемо неколико таквих записа, углавном, на књигама Цетињског и Пивског манастира.

(1) У једном рукописном *Псалтиру* из 1529. године Цетињског манастира, заведеном под бр. 44, стоји овај запис:

5. Миодраг Поповић: *Вук Стеф. Караџић 1787-1864.* - Београд, 1964, стр. 389.

6. *Вукова преписка*, VII, Београд 1913, стр. 30-642.

7. Љб. Штављанин-Ђорђевић, М. Грозичиновић - Парић, Ј. Церанић: *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије.* Књига прва. - Београд, 1986, стр. V.

Сіа кнѣга ѿ салтирѣ манастира Пивѣ храма Успеніа Богородице... приложи іеромонах еумешн Дучиѣ за своју душу и тѣмъ крѣстѣнѣмѣ ѿ вишереченога храма да ест проклетъ и завезан... и аще дерзнетъ некимъ вражѣмъ на вѣтомъ да ест причипенъ на вѣтомъ пришаствію иже рещъ вѣзми, вѣзми распни ево.

[Преведено]: „Ово је књига Псалтир манастира Пиве, храма Успенија Богородице... коју приложи јеромонах Симеон Дучић за своју душу и ко ће је узети од вишереченог храма да је проклет и завезан... и ако се дрзне (да то учини) неким ђаволским навођењем, да се придружи на другом доласку Христовом (Страшном суду) онима који су рекли за Христа Пилату: Узми га, узми и распни га“. Запис овај је с краја XVII или почетка XVIII вијека и налази се на полеђини 1. листа LXI кватерниона.

(2) У једном другом запису на *Псалтиру с посљедовањем* Цетињског манастира, бр. 39 и (82 по Вуксану), на 1. садањем листу, на доњем крају плубрзописом нотирано је:

Висарионъ митрополит рашки, и новопазарски, и старо-влашки сѣи ѿ салтирѣ приложих храму Успеніа прѣветіе Богородице неже ест во Пиви, идѣже мы быст рожденіе и ѿачество, и тѣкоже је ѿнимити ѿ того места да му јест света іа Богородица супарница ва вѣтомъ пришаствію, и кои би брат...

[Преведено]: „Висарион, митрополит рашки, и новопазарски, овај Псалтир приложи храму Успенија пресвете Богородице, који је у Пиви, гдје сам рођен и гдје ми је отачество, и ко би је одузео од тога мјеста да му је света Богородица супарница [противница] на Страшном суду, и који би брат...“

(3) Такође, у рукописној књизи *Панагирику* - Похвална житија светих за мјесец септембар (бр. 64 по Вуксану), која се данас чува у Цетињском манастиру, налази се запис на првом горњем предлисту, који гласи:

Сѣи панагирик... стопочивѣшаго владике кур Захаріе... и тѣкто ю ке ѿнимити ѿ храма сѣіе Богородице пивскіе, такови да ест проклетъ ѿ Господа Бога вседржителга и прѣчистіе владичице нашеи Богородице и вѣсехъ светихъ.

[Преведено:] „Овај је Панагирик... светопочившег владике Господина Захарије... и ко је буде узео од овога храма свете Богородице Пивске, тај да буде проклет од Господа Бога сведржитеља и пречисте владичице наше Богородице и свих светих“.

(4) Ево, и још једног занимљивог записа, на *Молабнику* - Канон Богородичин - Богородичник Цетињског манастира (бр. 63 по Вуксану), који се налази на потоњем листу исписаног текста:

Въ лѣто 7 тисно и с (7000) писасе сѣи молѣб-
никъ въ храму прѣстѣе владичице наше Богородице и
присно дѣвы Маріѣа приложи въсеощенни митрополитъ
рудничкы курдішмидіе монастирѣ глаголему Пива,
и кто же шимити, да му ест супарница Богородица на
второму пришьветію. Богъ да спасе владикоу курдішми-
діа.

[Преведено]: „У години 7 хиљада и деведесетој, преписа се овај Молаб-
ник у храму пресвете владичице наше Богородице и свагда Девице Мари-
је, а приложи преосвећени митрополит руднички [у Србији] Господин
Диомидије, манастиру званом Пива, и ко би га узео [тј. књигу] да му буде
противник [супарница] Богородица на другом доласку Христовом [на
Страшном суду]. Бог да спасе Владику, господина Диомидија”.⁸

(5) Напокон, од више записа сличне садржине што их је регистровао
Љуба Стојановић, навешћемо само један из 1647. године. Он гласи:

Сію кнѣгу глаголими молѣбникъ искоупи игумен кур
ѣвакоумъ манастирѣ Петроу и Павлю на рецѣ Рибници. И ко
е же шимити ш сего манастира да естъ проклетъ ш въсех
свѣтихъ амин, амин, амин.

[Преведено]: „Ову књигу, звану Молабник откупи игуман кир Авакум
манастиру Петра и Павла на ријечи Рибници. Ко је отуђи од овог манасти-
ра да је проклет од свих свѣтих амин, амин, амин.”⁹

И пописи су значили одређену заштиту старих књига. Треба посебно
истаћи значај једног таквог записа који истовремено представља први по-
пис књига у библиотеци Цетињског манастира и одређену заштиту њези-
них књижних фондова. Тај запис се налази на полеђини предњег предли-
ста у рукописној књизи (бр. 32). *Минеј за април с пролозима* из 1559. годи-
не и гласи:

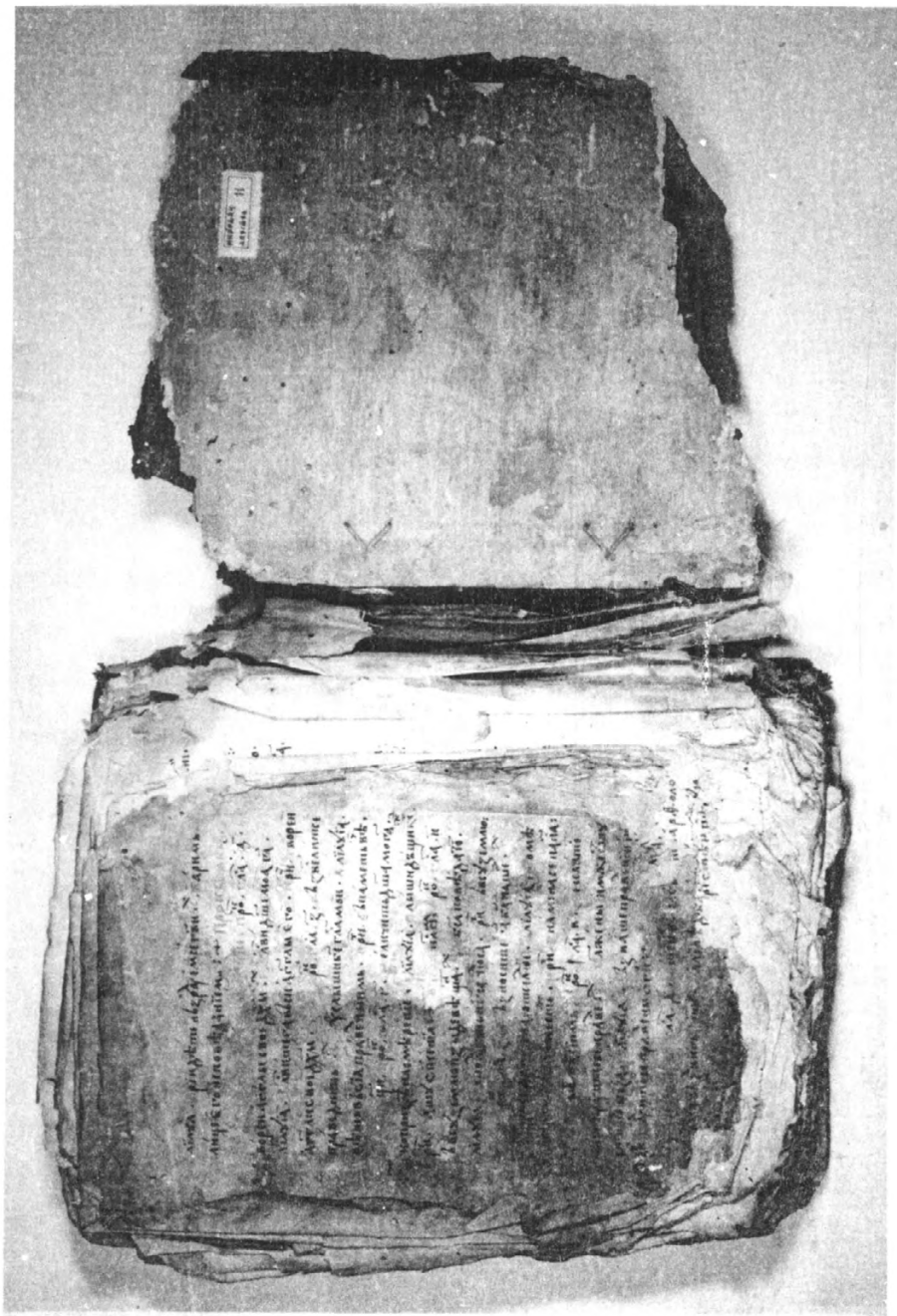
„У години 7101 (1593) постави се за епископа игуман Рувим. И нека се
опет зна шта нађе књига у манастиру на Цетињу: 3 јеванђеља; апостол; са-
борник; два петогласника; један првогласник; молитвеник (требник); ти-
пик; врачевник; три псалтира; 3 служабника; једну штампану књигу; 2 ве-
лика законика; 2 мала законика; 4 триода посна; 2 триода цветна; 12 мине-
ја; 1 за септембар; 2 за октобар минеја; 3 за децембар; 4 јануар, три пимјер-
ка за фебруар, март, април, мај, јуни, јули; Отачник и Тумачење псалтира;
и два, и три молебна читања; свега што нађе комат 40 и двије”.

8. Записи из рукописних књига Цетињског манастира љубазно нам је уступио Петар Моми-
ровић, на чему му се и овом приликом најљепше захваљујемо. Он, иначе, као сарадник Цен-
тралне народне библиотеке на „Пројекту заштита и изучавање старе и ријетке књиге у Црној
Гори”, припрема за штампу „Рукописна књига Цетињског манастира”.

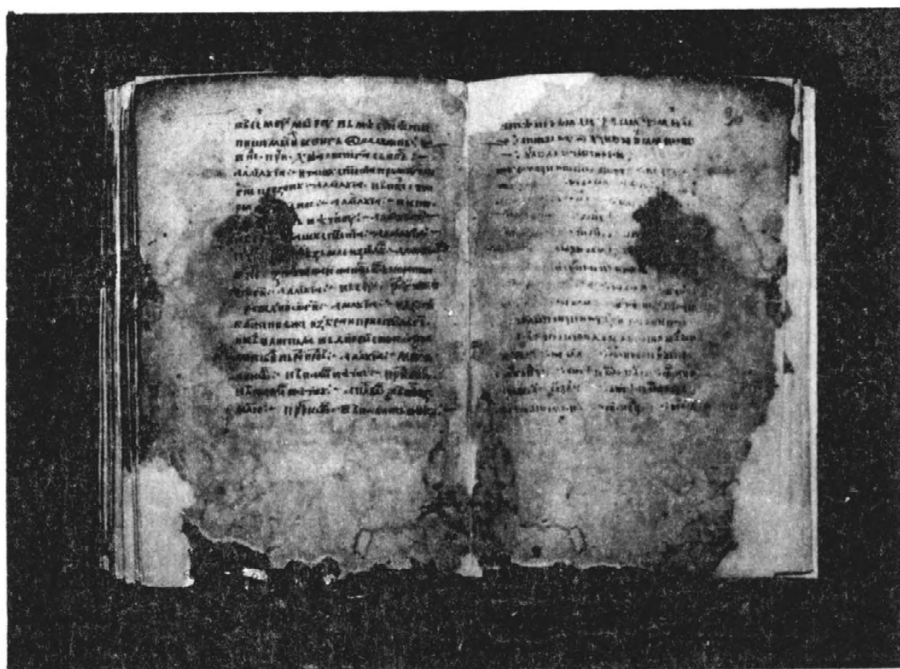
9. Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*. Књига четврта, Ср(емски) Карловци 1923,
стр. 155.

10. Др Ђорђе Сп. Радојичић: Библиотека на Цетињу 1638. године. - *Историјски записи*, 1954,
књ. I, св. 1, стр. 238.

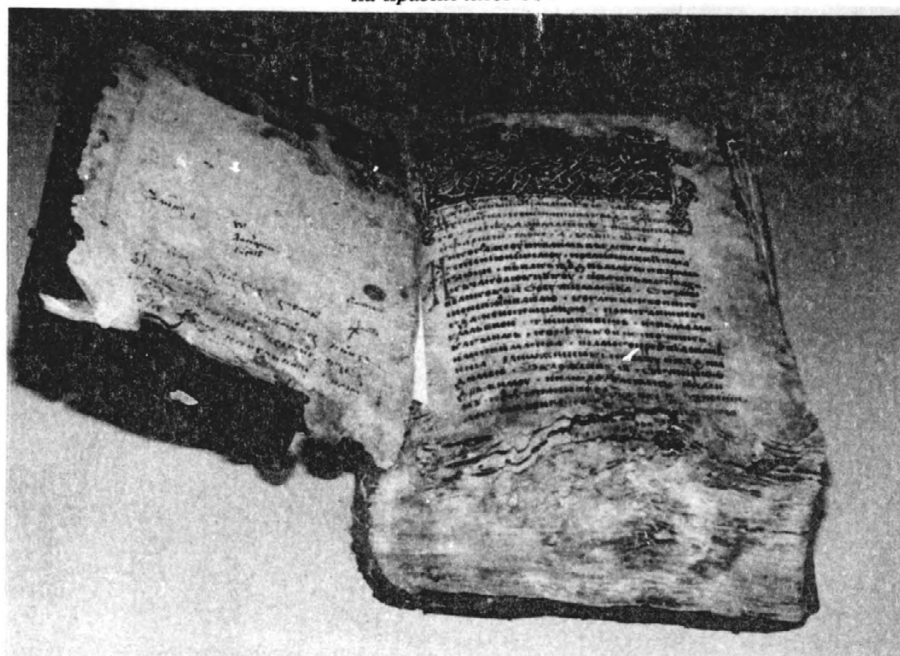
11. *Andrzej Kucharski: Literni zprávy z Dalmatska - Časopis společnosti Vlastenského muzea v Čechách Praha 1829, III, sv. 4, str. 122-130.*

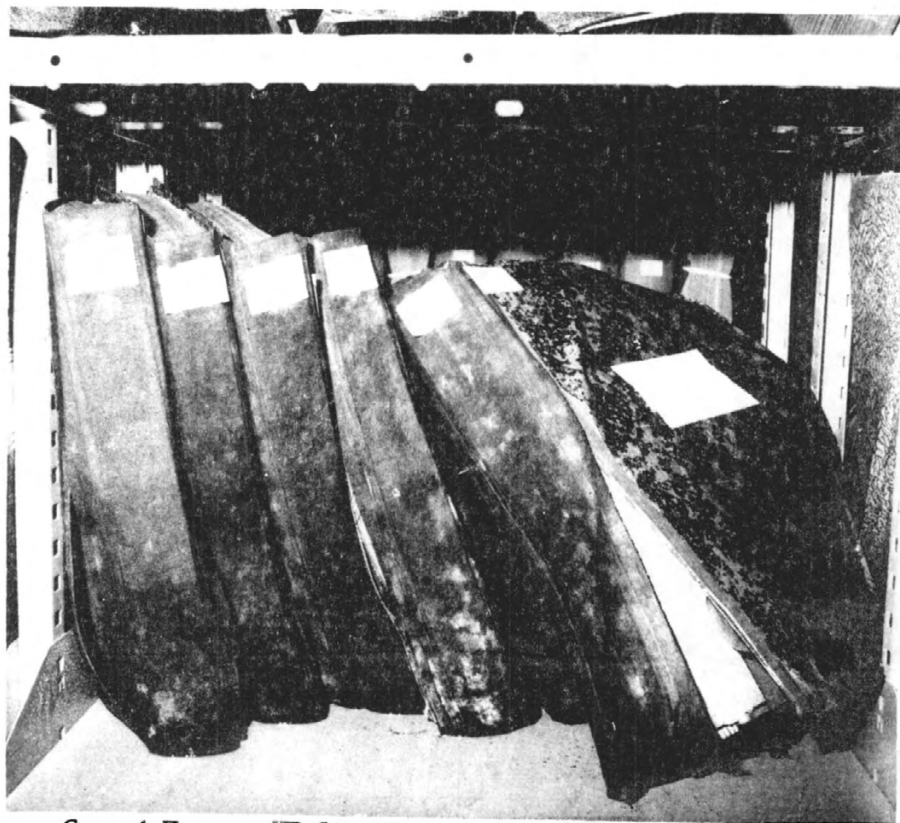
Слика 1: Апостол из прве половине XVI в. (Манастир Никољац, Мошин бр. 11)

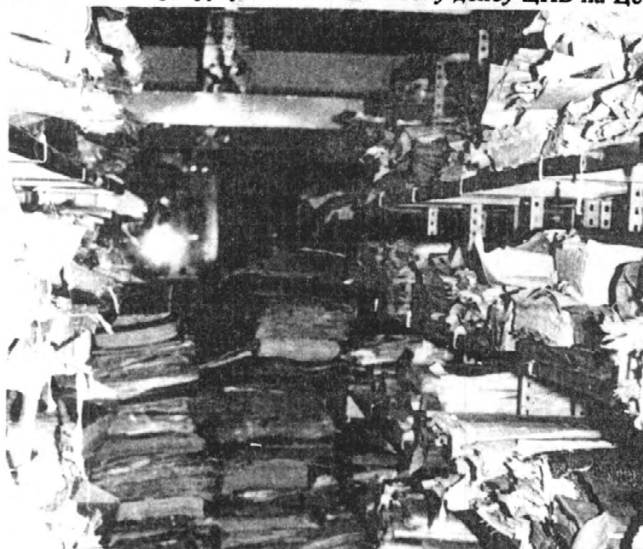
Слика 2: Служабник, рукопис XVI в., папир (Цетињски манастир, Вуксан бр. 49). Поткорични лист увезан као л. 95. Са л. 95^в приликом конзервирања „отиснут“ текст на празни лист 96^г.

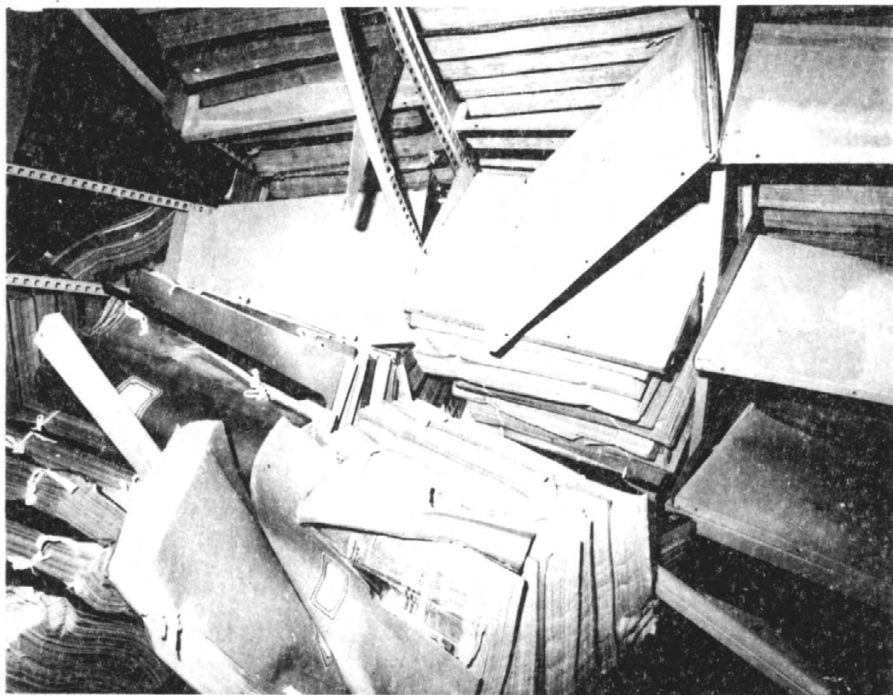
Слика 3: Бесједа Јована Златоустог, рукопис XVI в., папир (Цетињски манастир, Вуксан бр. 77).

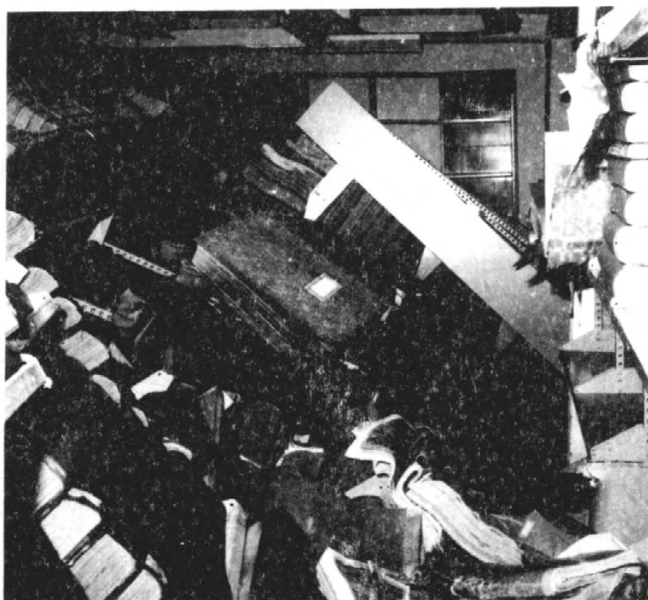
Слика 4: Посљедице фебруарске поплаве 1986. у депоу ЦНБ на Цетињу.

Слика 5: Посљедице фебруарске поплаве 1986. у ЦНБ на Цетињу.

Слика 6 и 7: Стање у депоу ЦНБ на Цетињу после фебруарске поплаве 1986.

Тада су, дакле, 1593. године пописане 42 књиге. То је први познати попис једне званичне библиотеке у Црној Гори. За Цетиње и за оно доба, то је, по ријечима Ђорђа Сп. Радојичића, – била *la piu copiosa libraria*.¹⁰

Покушај научног евидентирања библиотеке Цетињског манастира имамо из 1829. године, што је учинио Анджеј Кухарски, професор Варшавског универзитета,¹¹ приликом посјете митрополиту Петру I Петровићу Његошу на Цетињу.

Кухарски је боравио 6 дана код митрополита Петра I. Посебну пажњу је обратио на рукописне књиге „на старословенском језику“ које су припадале библиотеци Црногорске митрополије у Манастиру на Цетињу. Он је описао 14 рукописних књига на следећи начин:

1) *Четворојеванђеље*, рукописна књига; папир *in 8 brevi*; лијепо сребром окована и драгим камењем украшена; без мјеста и године гдје је написана.

2. егземплар се налази у цркви (св. Богородице); такође папир, *in folio*; и тај примјерак има лијепо урађен оков од сребра.

2. *Псалтир Давидов* и друге пјесме из Светог писма; рукопис; папир *in 4°* на крају додат календар.

3. *Псалтир* са објашњењима сваког стиха на маргинама; папир; без почетка и краја.

4) *Типик*, рукопис; пергамент *in 4°*, старији од 1378. године.

5) *Dogmatiku papoplia* или *šeoružstwo blagoslowja*. Са записом „Sija kniga izpisa se poweleniem blažennago i preosweštennago Archiepiskopa Pekskago i Patriarcha wszech srbskych i podunawskich zeml' nastojaniemže i kupleju zлата smjerennago i manšago w Archierejeh Archiereja i wo rabjeh božich raba Kyr Dionisyja w leto 7076 t.g. 1568. Rukopis; papir *in folio max!*

6) *Законик*, тј. „S' činjenje po s'stawjeh ob'jettiich wsjeh win sweščennyh i božestwennyh prawil. Potružennože w kupje i složenno iže w' swjaščennoinokych posljednym Mattheom“. *Рукопис; папир in folio*, старији од 1478.

7) *Минеј за мјесец април*, Рукопис; папир *in folio* из 1560. „Pisase na mjesto rekomo Sjetinje w'Cr'nej gori w'predjeh Zete zemli“. На крају је списак књига које је у то вријеме посједовала овдашња црква. Укупан број је био 42 књиге.

8) *Минеј за мјесец децембар* из 1572, исти као горе поменути.

9) *Житија светих* и разни догађаји из историје светих. На почетку стоји: „*Žitije i žizn prepodobnago otca našego Grigoria episkopa biwšago a.t.d.*“. Рукопис; папир *in folio*. На првом листу ове књиге пише: *Slawa G.B. na 1711 miseca Julija 15. na Lovčenu sije pisa ja Michail Miloradow Poslanik Cara Petra Maskowskoga, weliki Polkownik i Kawalier.*“ [Анотација:] Ловћен јесте највиша планина у Црној Гори.

10. Двије друге књиге старословенске, рукописне; на папиру *in folio*; без године и мјеста; без почетка и краја, садрже различиту тематику о аскетима и житија светих, између осталог, и неколико превода из Св. Јована Златоуста.

11. *Рукопис*, папир на 4° који сам добио као поклон од Митрополита има више разних садржаја, између осталог, и хронику у којој стоји: „i Vлga-

ri Christiany byše, i slowesa slowenskaa s'tawiše se Stym Kyrilom w ljetu 6330 (t.g. 852 po Christ.)"

12. С одушевљењем нашао сам овдје и једну пергаментну књигу такве форме какве су биле књиге најстаријих Грка, тј. не слаже се у табацима, већ се савија у виду свитка. На крају стоји записано: „Sii Staa i božestwenna-ja Liturgija popa Theofana napisa se rukoju Popa Ljubislawa, da jehože doidet, romeni raba Chrystu Theofana. Amin". То су два сашивена листа огромне величине од пергамента, са обије стране исписане и оне сачињавају ову књигу.

Уз то, А. Кухарски описује и *Диплому /грамату/ Ивана Црнојевића*, који посједује Цетињски манастир од 1485. године. Унио је и запис на грамати, који гласи: „Az Iwan Crnoewik' s'zdach chram na mestje glagoljemjem Cjetinie... I monastir pri njei s'tworich w upokoenie mnichom eže i mitropolia zetska narekochoch..."

Од инкунабула, односно „старијих штампаних словенских дјела“ Кухарски је тражио „онај Псалтир који је био на Цетињу 1495 издат“, али је сазнао да је једини еземплар који се ту налазио пренесен у Русију и чува се у Синодалној библиотеци. Од *Осмогласника [Октоиха]* из 1493 нашао је само 1 лист и на њему је писало: „Poneže w trojci poklanjajemyj bog blagoizwoli isplniti swoju crkw' različnymi knjigami, widjew, az w Christa Boga blagowjernyj i blagomchranimy Gn. Gjurg' Crnoewik' crkwy prazdny Stych knjig grjech radi našich razchiščeniem i razdraniem agaranskych čed, w'zrjewnowach pospješeniem stgo ducha i ljubowiju k božestwennym crkwam i napisach siju dušespasnuju knigu osmoglasnyk w isplnjenje slawoslowiju trisličnago wjedinstwie poklanjajemago božastwa, moljuže junie i sw'zrastnye istarye čtušče, ili w'zpiewajušče ili pišučše ljubwe. Christowje radi isprawljati, naše usredne potščawšich se na sije djelo blagoslowljati, da oboi slawješče otca iznjegože wsa, syna, imže wsa, stago ducha onjemže wsa, zdje ulužim milost', tamože seje swjetom, ozarim se, amin. Poweljeniem Gna mi Gjurgja Crnoevikja, az christu rab swjaščennoinok Makarie rukodelisach sije pri wseoswiaščennom Mitropolite Zetskom Kyr Wawile w ljetu 7001 (t.g. 1493)".

Пошто су Митрополити Зетски од 1485. живјели на Цетињу, Кухарски, у вези Октоиха, је мишљења да је ова књига била штампана у Цетињском Манастиру.

На крају описује и *Служабник [литургијар]* Божидара Вуковића Подгоричанина. Наглашава да је књига издата под старатељством овог штампара, „трудом јеромонаха Пахомија од Црние Гори“, у Венецији 1519, у 8 antiqo, арака 30.

Касније ће се у овом вијеку низ научних радника (Душан Вуксан, Ђорђе Радојичић, Димитрије Богдановић, Владимир Мошин др.) бавити пописом старе и ријетке књиге у Црној Гори али сви ти регистри су мање-више непотпуни. Рачунајући и пописе које су правили сарадници Републичког завода за заштиту споменика културе, може се рећи да нијесу на нивоу солидних и потпуних инвентарних прегледа.

Евидентирање, проучавање и заштита старе и ријетке књиге послје ослобођења

И иза другог свјетског рата, од ослобођења до данас, зуб времена уништава драгоцени библиотечки материјал, а могуће је и отуђивање књига, због њиховог слабог физичког чувања, недовољне примјене техничко-заштитних мјера и у цјелини недовољне бриге друштва за ову изузетно значајну културну баштину. То најбоље илуструје постојеће стање старе и ријетке књиге. Стање у коме се сада налази овај важни, често изузетно значајни покретни споменички фонд на подручју Црне Горе, и поред одређених напора које су чинили власници, односно поједине институције из области културе, нарочито Републички завод за заштиту споменика културе, је забрињавајуће. Да је то тако навешћемо неколико нама познатих примјера.

Као координатор пројекта „Заштита и изучавање старе и ријетке књиге у Црној Гори“, чији је носилац Централна народна библиотека, организовао сам септембра прошле године одлазак у Подврх, код Бијелог Поља, са екипом стручњака Археографског одјељења Народне библиотеке Србије, ангажованих за рад на овом објекту, и на тај начин извршен је увид на лицу мјеста. Рукописне књиге Подвршке збирке, хетерогеног поријекла и широког временског распона, до 60-их година такорећи и нијесу биле познате. Тада је откривен значајан споменик писане ријечи – Јеванђеље Дивоша Тихорадића из XIV в.¹², а остале су књиге узгред спомињане, мада се међу њима налазе и четири изузетно вриједне пергаментне и седам на хартији рукописних књига, досад углавном непознатих културној и научној јавности.¹³ Драгоцјени и изузетно вриједни споменици збирке св. Николе у Подврху налазе се у жалосном стању. Страдале су од глодара, листови су им згужвани и деформисани; умотане су у папир везан концем и смјештене у један дотрајали ормар који се налази у црквеном олтару. С обзиром да их је нужно што хитније конзервирати и заштити од даљег пропадања, предузете су мјере преко Републичког завода и Митрополита црногорско-приморског. Предложено је да се повуку у конзерваторску радионицу Завода на Цетињу како би се предузеле најнеопходније превентивне мјере... Поменимо и фонд цркве св. Петра у Мажићима, изнад Будве, који се такође налази у лошем стању. Августу прошле године затечено је готово у стању распадања 25 рускословенских књига XVII до XVIII в. међу којима има и примјерака са веома значајним записима (Његошевим, на пр.). Не задовољава ни стање фонда Ман. Прасквица. Ни богата збирка ман. Никољца у Бијелом Пољу, иако има нешто већу безбједност и унеколико боље хигијенско-техничке услове (један дио књига је конзервирао Реп. завод), није у задовољавајућем стању; већи број књига је нагрижен црвоточином. Пошто се ради о примјерцима изванредног културног и

12. Ј. Ђурић и Р. Иванишевић: Јеванђеље Дивоша Тихорадића. – *Зборник радова Византолошког института*, књ. 7, Београд 1961, стр. 143–160.

13. Види Н. Синдик и К. Мано Зиси: Најстарије књиге из цркве св. Николе у Подврху. – *Библиографски вјесник*, III/1985, бр. 3, стр. 331–334.

књижевног значаја неопходно је и на њима предузети хитне конзерваторске интервенције.

Ни у збиркама других сакралних објеката (црква и манастира) и конфесионалних асоцијација у Црној Гори питање физичке и техничке заштите старе и ријетке књиге није добро ријешено. Књижни фондови, смјештени у неусловним просторијама, изложени су влази, прашини, нападнути микроорганизма. Такав је случај са библиотеком католичке бискупије у цркви св. Еустахија у Доброти. Велики дио тога фонда, око 67.000 прим. старе и ријетке књиге, нападнут је књижним црвима и другим штеточинама. Ни значајни фонд Српске православно-црквене општине у Котору (у којему је легат Герасима Петрановића), са преко 8.000 књига и свежака часописа, није у добром стању. Временом јој је нестало више од 300 примјерака књига. Послије земљотреса попакован је у кутије и депонован...

Може се слободно рећи није задовољавајуће стање готово ни у једној библиотеци ове врсте на територији Црне Горе. Штавише не задовољава стање ни старог књижног фонда Цетињског манастира на којему је између 60-тих и 80-тих година предузето највише заштитних мјера. Иначе, ова изузетно значајна збирка рукописне (и штампане) књиге обухвата манускрипте (и неколико инкунабула: једну штампарије Швајполта Фиоле из 1491-1493. и три еземплара из Црнојевићеве - *Октоиха првогласника*) српско-словенске, руско-словенске, македонске и влашко-молдавске редакције, што ће рећи књиге поријеклом највећим дијелом са југословенских простора, мањим дијелом и ван југословенских граница са терена куда су се кретали наши сународници и гдје су формирали етничке оазе. Ове „рукодјелисане“ књиге, иначе веома широког временског распона - датирају од XIII до XIX вијека, носе карактеристике и ширег стваралачког подручја на којима су и настале, како у погледу палеографском, језичко-филолошком, морфолошком, тако и у историјско-умјетничком, то јест орнаментално-ликовном. Без двоумљења оне представљају праве изворе нових сазнања, или потврде претпоставки и недовољно утврђених чињеница у науци. Стога су драгоцјени и незаобилазни научноистраживачким трагањима, не само за црногорску културу, и шире узето југословенску, него и за читави словенски свијет и науку уопште. Најновија истраживања збирке рукописних књига Цетињског манастира показују, да она, без претјеривања, спада у ред најбољих и најљепших скупина књижних рукописа, заједно са пећком, дечанском па и хиландарском... Упркос томе и таквом значају, на опште жаљење ни до наших дана није тако рећи ништа озбиљније урађено на заштити овог посебно значајног споменичког фонда. Чак и оно што је урађено на том плану, није квалитетно учињено. Помењемо само неколико примјера који иду у прилог овој тврдњи.

Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе у својој конзерваторској лабораторији вршио је ламинирање дијела рукописне и штампане књиге. Процес ламинације је, међутим, веома штетан и не практикује се за ову врсту библиотечког материјала споменичке вриједности (примјењује се више за новински папир и то спорадично). Уз то, због

нестручних радњи чишћења и испирања - страдала је у низу случајева цинобер (црвена) боја. По свему судећи, ни приликом конзервације нити приликом преповезивања (књиговезачких послова) није било неопходних претходних археографских припрема (фолијација, снимање), па су, стога, неки листови, понекад и читаве свешчице, остали испретурани, окренути; оштећени записи, уклоњене сигнатуре и сл. Тако је, на примјер, у *Служабнику*, XV-XVI вијек, лист 96 стављен на мјесто које није првобитно било његово, јер је то корични лист. (Пошто је то празан лист приликом конзервирања, тј. преповезивања на њему је „отиснут“ текст л. 95v.) Међу шездесет и пет-шест рукописа, који чекају на неопходне конзерваторске интервенције због тога што су им листови примитивно крпљени, флекави, похабани, често захваћени влагом и обољели од плијесни, споменућемо неколико са најдрастичнијим траговима оштећења. То су: четири разна *Минеја* из поменуте збирке. *Минеј за март* (XVI в.) толико је оштећен од влаге да су слијепљени, натрули и осуђени на скорашњу пропаст. Још горе је стање два друга *Минеја*, такође из XVI вијека (по Д.Д. Вуксану бројеви 29 и 34), с тим што је црвоточина и јада врло активна, листови по средини набрани од влаге а при крају књиге јако изгужвани. И *Минеј за август* из XV в. с извјесним дјеловима из XVI и XVII вијека, када је крпљен и преповезиван у крајње је рђавом стању, поједини његови дјелови захваћени плесњима свих боја су му у фази распадања.

Ових неколико примјера, чини се, довољно су алармантни да упозоре све надлежне институције и одговарајуће друштвено-политичке органе и организације, особито СИЗ-ове културе и науке, о неопходности предузимања превентивних мјера прије свега, а затим и озбиљнијих конзерваторско-рестаураторских поступака који су изостали толико деценија иза ослобођења и успјешно изведене социјалистичке народне револуције 1941-1945. године.

Када је већ ријеч о збирци Цетињског манастира, не бисмо смјели мимоићи један најновији, готово невјероватан и фрапантан пропуст везан за нефункционалност изложбених витрина за књиге. Приликом недавних радова на санацији и ревитализацији Цетињског манастира и најновијих капиталних захвата на реализацији „Главног пројекта ентеријера Манастирског музеја и Ризнице“, улиједила је и нова поставка рукописне и штампане књиге, које представљају нуклеус манастирске Ризнице. Иако су „Главним пројектом ентеријера“ доста подробно дефинисани најглавнији конзерваторско-музеолошки услови за презентацију рукописне и штампане књиге, дошло је, приликом пројектовања витрина и аранжирања експоната у њима, до одређених одступања и нестручних радњи које имају очигледне посљедице. Аутор Музејске поставке Татјана Пејовић, историчар умјетности, исправно је нагласила релевантне микро-климатске и друге услове које је ваљало обезбиједити, као што су:

„-витрине треба са стране да имају отворе ради циркулације ваздуха, тј. провјетравања,

- отворе треба затворити пропустљивим мембранама, како не би прашина продирала у унутрашњост витрине (газа и томе слично),

- идеални начин излагања књиге је хоризонталан положај, и уз нагиб који не смије бити већи од 10%,

- рукописне књиге, које су отворене на страницама са украсима, треба што чешће излиставати, тј. мијењати изложену страницу. На тај начин се избјегава деформација књиге, када стоји стално отворена на истој страни,

- да се не би повез извитоперио, пожељно је испод тањег дијела књиге ставити неку неутралну подлогу (плексиглас) величине корице." Уз овако солидно конципирана упутства, аутор Музејске поставке упозорава и на то „да је у циљу потпуније заштите рукописне књиге пожељно извршити њихово микрофилмовање", јер „приликом проучавања било које врсте, на тај начин се избјегава директни контакт са књигом, а сва изучавања се спроводе преко микро-филма". Међутим, упркос овако инструкторивним упутствима у којима су истакнути специфични услови чувања и заштите изузетно драгоцених експоната, а у неку руку и начин њихова коришћења, дошло је до недопустивих и несхватљивих одступања. Предложени (и урађени) модул и систем витрина прошао је све фазе пројектовања, ревизију, монтажу и аранжирање експоната, да би се, напokon, приликом прве потребе научног истраживања неких изложених егземплара дошло до закључка да није могуће књиге користити у те сврхе, а да при том није обављено чак ни неопходно микрофилмовање, како је првобитно било предвиђено. Ово је неопростив пропуст из више разлога!

У ствари, стаклене изложбене витрине за књиге (имају метално постоље) урађене су од каљеног сигурносног стакла, брушених ивица, спојеног силиконским китом. На њима је, наводно, пројектант оставио „отворе са филтером за рад и струјање ваздуха" (примијетни су једино отвори - прим. Д.М.), али је учинио несхватљив превид: није предвидно повремено прелиставање књига и могућност њиховог коришћења у научне и друге сврхе. Истовјетан је случај и са изложбеним витринама за друге експонате. Осим што је ограничавањем јаке дневне свјетлости ублажен један од негативних фактора, остали микроклиматски уређаји (за обезбјеђење температуре на око 18°C и релативне влажности ваздуха око 65%) нијесу повољно коришћени. Иако су све витрине повезане алармним уређајем, иако је обезбијеђена противпожарна и противпровална сигнализација, нијесу добро изведени други уређаји ради што једноставнијег и безбједнијег експонирања књиге и, особито, служења њоме у научне сврхе (замјена оригинала макетама или копијама). Укратко, постојали су сви услови да се изложени експонати, уз максимално обезбјеђење, изложе и презентирају на савремени музеолошки начин. Очигледно у овом случају није недостајао новац, али је зато изостало знање! Стога се ни за музејску поставку у Цетињском манастиру не може рећи да је „савремена и технички модерно опремљена" на шта се с правом претендовало.

Ипак, остаје као најозбиљнији практични проблем истраживача разних струка: како доћи до изложених експоната, како их *de visu* проучавати, фотографисати и сл. (Сазнаје се од мјеродавних да је могућно, ипак, отворити витрине ако се позове стручњак из Марибора). Према томе, најдрагоцјенији егземплари рукописних и штампаних књига у власништ-

ву Цетињског манастира постали су, углавном, недоступни за научна истраживања и друге стручњаке који би могли допринијети њиховој валоризацији. У музејској поставци се налазе 20 рукописних и 10 штампаних књига, међу којима и: *Јеванђеље на пергаменту с краја XIII стољећа*, *Дивошево јеванђеље* из 1350, два *Октоиха првогласника* из 1493/94. године, помену-та инкунабула (*Часловац*) из прве ћириличне штампарије (Краковске), постинкунабуле Божидара Вуковића итд. Научни и други посленици, дакле, лишени су могућности да проучавају ове драгуље црногорске и, шире узето, југословенске и словенске писмености и штампарског умијећа, преко којих на „велика врата“ ови народи улазе у ризницу свјетске културе.

*
* *

Свјесна своје професионалне, истовремено и историјске одговорности за стару и ријетку књигу и уопште библиотечки материјал као покретни споменички фонд, Централна библиотека је 60-их година започела рад на изради централног каталога најстаријег књижног фонда Црне Горе. На послу прикупљања података и информација за тај каталог радили су др Нико С. Мартиновић и Божо Ђ. Михаиловић.¹⁴

Двије деценије касније Библиотека је урадила „Пројекат проучавања и заштите старе и ријетке књиге и периодике у Црној Гори“ са којим је у почетку тешко продирао код одговарајућих СИЗ-ова. Прво је 1982. конкурисала код РСИЗ-а културе, рачунајући на средства из фонда обнове намијењених за спасавање угроженог културног наслеђа послје априлског земљотреса 1979. године. Пошто није том приликом успјела, касније ће, 1984, код СИЗ-а за научне дјелатности СР Црне Горе добити одређена у почетку више симболична средства за рад на овом крупном подухвату, истодобно научноистраживачком и са аспекта заштите значајном пројекту. Јер у првој фази рада треба да се утврди стварно стање фондова на терену, што подразумијева ревизију према постојећим публикованим инвентарима и описима, као и званичним списковима Републичког завода за заштиту споменика културе. Приликом ревизије посебна пажња се обраћа на физичко стање књига, њихов смјештај и превентивне мјере заштите¹⁵. Будући да Библиотека није имала властитих кадрова – специјалиста за рад на овом пројекту, била је принуђена да ангажује афирмисане стручњаке из Србије и Војводине, ослањајући се притом и на неке домаће, црногорске кадрове. Резултати за двије претходне године рада на Пројекту нијесу изостали. Пошто се финансирање рада на Пројекту завршава, према Одлуци органа СИЗ-а за научне дјелатности, ове, 1986. године, неопходно би га било продужити с обзиром на његов капитални значај за црногорску културу и науку и финансирати га и у наредном средњорочном периоду, тим

14. Др Нико С. Мартиновић: Стари књижни фонд у Црној Гори. – *Старине Црне Горе* (Цетиње), 1963, I, стр. 20.

15. Н. Синдик и К. Мано – Зиси: на истом мјесту, стр. 331.

прије што ће, на наш предлог, Народна библиотека Србије приступити „путем посебног споразума, раду на делу пројекта *Заштита и изучавање старе рукописне и штампане књиге XIII-XIX века - образовањем пројекта Опис ћирилских рукописа и старих штампаних књига на подручју Црне горе и прихватити обраду теме Записи у црквено-словенским књигама XVII - XIX вијека*. Планира се завршавање свих послова на потпројекту у овом планском периоду (око 200 рукописа, без података за штампању књигу) и микрофилмовање 330 рукописа са средствима које обезбјеђује носилац пројекта (Централна народна библиотека Цетиње) и уз 50% учешћа Народне библиотеке Србије (материјал потребан за микрофилмовање)...¹⁶ Очекивати је да ће овај Пројекат добити ширу друштвену подршку, јер има пуну друштвену оправданост^{16а}

Научна и стручна сврсисходност Пројекта се састоји и у томе што ће дати слику стања старе књиге на територији Црне Горе, а самим тим и вид заштите који је спроведен, односно који треба спровести. Коначни циљ му је да се синхронизују послови *стручни* (прављење централног каталога), *научноистраживачки* (описи за кодикологију, повез, илуминацију, писмо, садржај, записи) и *на заштити* (микрофилмовање и предлог других мјера...).

Неки непосредни задаци и предлози за побољшање заштите старе и ријетке књиге и докумената

Када је ријеч о мјерама које треба предузети за заштиту старе и ријетке књиге и докумената, тј. библиотечке грађе која има својство покретних

16. План развоја Народне библиотеке Србије 1986-1990. - Београд, 1986, стр. 53.

16а. Наша се очекивања нијесу испунила. Самоуправна интересна заједница за научне дјелатности СР Црне Горе одбила је захтјев за продужавање финансирања пројекта *Проучавање и заштита старе и ријетке рукописне и штампане књиге у Црној Гори*. Централна библиотека је на ту одлуку упутила приговор у којему се каже: „У периоду 1984-1986. Самоуправна интересна заједница за научне дјелатности је са врло малим и у сваком случају недовољним средствима финансирања пројекат Проучавања и заштите старе и ријетке рукописне и штампане књиге у Црној Гори. Укупно добијена средства за овај пројекат за три године била су 3.350.000 динара. За овај доста скромни износ средстава обављени су значајни радови на археографским истраживањима фонда старе рукописне и штампане књиге у Црној Гори уз ангажовање стручњака из других република и покрајине Војводине. За ово вријеме научно су истражени фондови Цетињског манастира и добрим дијелом богати фондови Манастира Никољца и Подврха. Уз ово, започета су истраживања и на подручју Будве и Котора. Припремљен је за штампање рукопис са палеографским албумом о рукописној књизи Цетињског манастира, а у току је припремање монографске студије о фонду Никољца и Подврха. Уложена средства су, дакле, рационално искоришћена.

Преостају за даља истраживања фондови: Св. Тројице, Прасквице, Црквене православне општине Котор (посебно легат Герасима Петрановића), Фрањевачке библиотеке у Котору, св. Еустахија у Доброти и низа других збирки у власништву професионалних организација и др.

На друштвену оправданост продужавања финансирања овог пројекта указује и подршка која је дата на Научном скупу у ЦАНУ „Стање, улога и развој науке у Црној Гори“, одржаном 4. и 5. марта 1985. године (види стр. 317-318 истоименог зборника, Титоград 1986), затим на Научном скупу такође у ЦАНУ: „Стање и проблеми заштите покретних споменика културе у Црној Гори“, као и у материјалу Комитета за образовање културу и науку који је припремљен за Скупштину СР Црне Горе (бр. 01-391, од 30. III 1987).

Истичемо да је Народна библиотека Србије, на предлог Централне библиотеке, у свој предстојећи средњорочни програм 1986-1990. унијела рад на заједничкој реализацији потпројекта „Заштита и изучавање старе рукописне и штампане књиге XIII-XIX века, образовањем пројекта Опис ћирилских рукописа и старих штампаних књига на подручју Црне Горе“, као дио југословенског пројекта (под истим насловом), и своју обавезу учешћа у финансирању 50% истраживања ћириличких рукописа и публикација резултата тих истраживања.

Надамо се да наведени разлози довољно говоре о неопходности и вишеструкој користи продужавања финансирања овог пројекта“.

споменика културе, требало би предузети низ непосредних и дугорочних мјера.

У оквиру система правне заштите и законске регулативе нужно је што прије новелирати - измијенити и допунити постојеће недовољно функционалне прописе (*Закон о заштити културних добара и Закон о библиотечкој дјелатности - оба из 1977. године*) и подзаконска акта (*Правилник о садржини и начину вођења регистра споменика културе*), тако што би се прецизирали сви они значајни послови који нијесу законски регулисани (категоризација покретних добара на покретна добра од изузетног значаја и покретна добра од великог значаја, чија је надлежност проглашавања, на примјер: Извршног вијећа Скупштине СРЦГ, за прва, а надлежне организације заштите, за друга). Исто тако, када се ради о хронолошкој граници за стару књигу (до 1867), сматрамо да је и законски треба помјерити до краја самосталности црногорске државе на крају првог свјетског рата. Такође је неопходно законским аутоматизмом заштити завичајне збирке у народним библиотекама. Чини се да би посебно требало заштитити обавезни примјерак са територије СРЦГ, као и онај дио југословенске продукције који долази путем обавезног примјерка а који се односи на црногорске ауторе и Црну Гору (музејски примјерак) и улази у фонд *Монтенегрине*.

Будући да све југословенске националне и покрајинске библиотеке имају опремљене своје конзерваторско-рестаураторске радионице, нужно је такву функцију обезбиједити и ЦНБ и ово питање законски чвршће регулисати, овластити је и обавезати да предлаже званично проглашавање одређених категоризација (изузетног и великог значаја), да израђује инвентарне прегледе књига на црногорској територији, узимајући у обзир не само фондове у власништву друштвено-правних, већ и физичких лица (приватне библиотеке) као и, кад се тај дугорочни посао заврши, у другој фази да се стара да сачини такве прегледе старих и ријетких књига које се налазе у другом нашим СР/ САП и у иностранству (ово ће унеколико олакшати и рад који је у току на црногорској ретроспективној библиографији књига).

Питање оспособљавања конзерваторско-рестаураторске радионице Централне библиотеке сада се поставља као императив и стога што су јој фондови страдали у катастрофалним поплавама које су задесиле Цетинје 19/20. фебруара ове године. Том приликом страдали су сви примјерци југословенских (изузев црногорских) и иностраних листова, а то значи страдао је и обавезни примјерак листова посљератне продукције из цијеле Југославије. Поплава је захватила 150.000 томова новина са 3.448 наслова, или рачунато по запремини преко 500 м³ библиотечке грађе.¹⁷ Колико

17. Од краја 1976. до 1980. саграђен је нови седмоспратни депо ЦНБ (површине 4.500 м²) по пројекту Републичког завода за урбанизам и пројектовање - Титоград, који је током изградње био и надзорни орган. Умјесто да депо буде у правом смислу ријечи трезор за ову депозитну националну библиотеку, невјештим пројектовањем претворен је у вјештачку еставелу. На најнижем етажу, у подрумском дијелу, пројектант је оставио отвор, тј. одводни канал пречника 0,58 м, спајајући га директно са подземним крашким каналима - сифонима, на које се наишло током градње, очигледно не предвиђајући могућност избијања подземних крашких вода, што значи да на инжењерима лежи одговорност за лоша рјешења.

нам је познато ово је највећа штета од елементарних непогода која је једну културну институцију задесила послје оне у Фиренци из 1966. године.

Пракса је, код нас у земљи и у иностранству, да националне библиотеке и архиви имају технички и кадровски опремљене специјализоване лабораторије за заштиту папира. На жалост, у Црној Гори, и поред заузимања Централне народне библиотеке, није још дошло до реализације овог програма који је нужан као услов за организовану заштиту.

Сматрамо да је неопходно обезбједити несметани рад, разумије се у складу са финансијским могућностима, Централне народне библиотеке на фототипским издањима оних капиталних споменика црногорске писане ријечи, прије свега раритета и униката. Ваљало би сачинити дугорочни програм фототипских издања који би обухватили све оне најважније споменике и наслове, без обзира на материјалне услове и динамику којом би се такав програм реализовао. Такав програм требало би, по нашем мишљењу, сачинити на нивоу ЦАНУ и ЦНБ, повјеравајући послове самог издаваштва овој задњој, с обзиром на значајно искуство које је стекла у задњој деценији, публикујући десетак репринт-издања од капиталног значаја.

Што се тиче микрофилмовања, ни ту нема дилема: све рукописе треба микрофилмовати, микрофилмовање обрадити и дуплирати у одређени број примјерака, оригинале изузети из употребе а на коришћење давати репро-материјал. Прилика је да се искористи спремност Народне библиотеке Србије, у склопу помињаног Пројекта, да изврши микрофилмовање свих рукописних књига у четири примјерка с тим што би два припала њима (један би се чувао у Народној библиотеци а други у Српској патријаршији), а два нама (један би се депоновао у Централној народној библиотеци а други у Црногорској митрополији). Микрофилмовање је насушна потреба особито за рукописне књиге које се чувају у једном примјерку и за случај уништења или отуђења не могу се реконструисати, тј. репродуцирати уколико нијесу снимљене. С уништењем Народне библиотеке Србије 6. априла 1941. за свагда су нестали непроцјењиви уникати писане културне баштине; трајно су изгубљени за науку и друштво, јер нијесу били снимљени. (Пољаци су већину уништених културних добара Варшаве успјешно реконструисали, јер су имали комплетну документацију и снимке!)

Пошто је у Црној Гори релативно велика разасутост црквених библиотека, а њихова физичка и техничка заштићеност на веома ниском нивоу, сматрамо да би било цјелиходно и друштвено оправдано концентрисати њихове фондове на принципу регионалности у неколико важнијих манастирских пунктова (на примјер Пљевља, Бијело Поље, Цетиње, Будва, Котор, Херцег-Нови итд.), гдје је сигурност за очување библиотечког материјала већа, као и могућност стручно-конзерваторских интервенција и научног валоризовања. На сличном принципу је урађено на подручју Котора са латиничком књигом у посједу католичке цркве, која је централизована у цркви св. Еустахија у Добротини.

На крају треба истаћи да и регрутовању и специјализацији кадрова за потребе заштите покретних културних добара треба посветити одговара-

јућу бригу. На пословима заштите старе и ријетке књиге посебно су потребни савјесни и провјерени стручни и научни кадрови, како се не би поновили недавни промашаји (ламинација старе књиге, оштећења цин-обера). Такви кадрови се стварају деценијама. У нас их има, на жалост, веома мало.

У закључку треба нагласити: питање заштите старог и ријетког књижног фонда и докумената (архивске грађе) заслужује и захтијева ширу друштвену акцију и бригу, који посао би морао да тече организовано и синхронизовано, без одлагања - јер свако чекање само би могло да погорша ионако тешко стање овог фонда чији значај превазилази границе националне културе.

Душан Мартиновић

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ЗАЩИТЫ СТАРЫХ И РЕДКИХ КНИГ В ЧЕРНОГОРИИ

р е з ю м е

В статье автор на примерах показывает, как черногорские старые и редкие книги и в прошлом и в новое время, всё до наших дней, уничтожались самыми разными способами: в войнах, как предмет явной и тайной торговли, спекуляций и похищений.

В целях защиты и сохранности старых книг в прошлом особое значение имели проклятья, которые властники книг записывали на страницах рукописных и печатных книг, некоторые из них автор дает в переводе.

Лишь после 2^й мировой войны были приняты соответствующие законы. В статье также описаны первые попытки научного учета в 1^й половине XIX века (А. Кухарский, 1829 г./ и инвентарные обзоры с начала XX века, которые составляли разные ученые.

Особое внимание уделено недостаточной физической защите и употреблению технических средств, а также нерегулярной заботе общества в целом об этой исключительно значительной области памятников культуры.

Затем в статье идет речь об усилиях Национальной библиотеки СРЦГ на выработке сводного каталога фонда старых и рукописных книг на территории Черногории, а также на изучении этого фонда на научной основе и на его специальной защите /выработка микрофильмов и др./, о чём ЦНБ совместно с Народной библиотекой Сербии разработала особый проект.

В статье указывается также на самые важные задачи и даются конкретные предложения для улучшения защиты старых и редких книг и документов, а именно: система правовой защиты, т.е. дальнейшая разработка законов, специализация кадров для нужд зашиты книг, устройство конзерваторско-реставрационной мастерской при ЦНБ, изготовление микрофильмов и фототипических изданий самых важных памятников черногорской письменности, концентрация церковных библиотечных фондов в нескольких крупных монастырях и др...

В заключении автор подчеркивает, что вопрос защиты старого и редкого книжного фонда и документов /архивного материала/ заслуживает и требует внимание и действия широких общественных масс, эта деятельность должна бы развиваться организованно и синхронизованно, без отлагательства, т. к. всякое промедление могло бы ухудшить и без того тяжелое состояние этого фонда, значение которого переходит границу национальной культуры.